

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՇԱՌՂ ՌԸՆՈՒ

ՄԱՇՏՈՅ ԾԻՍԱՐԱՆԻ ՆՇԱՆԱԿԱԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ, ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ, 2012 թ.*

1905 թ. սկսած Հայ եկեղեցու ծիսակարգի պատմական ուսումնասիրության մեկնարկն ու սկզբնաղբիւրը եղել է Ֆ. Կ. Կոնիբերի հրատարակած *Rituale Armenorum* աշխատությունը¹, ուր հեղինակն անդրադարձել է հայոց ծիսակարգին եւ ծիսական բնագրերին՝ տալով նաեւ նրանց մեծ մասի թարգմանությունները: Անգլիացի հայագետը որպէս սկզբնաղբիւր օգտագործել է այդ ժամանակաշրջանում Եւրոպայի եւ Հայաստանի մատենադարաններում՝ Վենետիկի Սուրբ Դազար կղզու Մխիթարեան միաբանությունում, Վատիկանի գրադարանի տարբեր հաւաքածոներում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում եւ Օքսֆորդի Բոդլէյեան գրադարանում, Փարիզի ազգային գրադարանում, Վիեննայի Մխիթարեան միաբանությունում եւ, վերջապէս՝ Էջմիածնի Մայր Աթոռում պահուող ձեռագրերը: Իր աշխատության համար Կոնիբերն ընտրել է այս տարբեր հաստատություններում պահպանուող ձեռագրերից տասնինը, որոնք նա ուսումնասիրել է տեղերում կամ էլ իրեն ուղարկուած նկարագրություններով: Այս ձեռագրերի հիման վրայ Կոնիբերի արած նշանակալի աշխատանքը մինչ օրս շարունակում է մնալ Հայ եկեղեցու ծիսակարգին վերաբերող բնագրերի ուսումնասիրության համար հիմնարար մի աշխատություն՝ բացառությունեմ մկրտության ծէսի եւ Ճաշոցի, որոնք հետագայում լուրջ ուսումնասիրությունների, հրատարակությունների եւ թարգմանությունների առարկայ են եղել²: Այդուհանդերձ, աւելի քան հարիւր տարի առաջ ստեղծուած այլ աշխատությունների նման, Կոնիբերի գիրքը եւս ժամանակի ընթացքում հնացել է:

* Զեկուցում՝ 2016 թ. յունուարին ներկայացուած Deutsche Forschungsgemeinschaft-ի հովանաւորութեամբ Քէլոնի համալսարանի կազմակերպած Արեւելեան եկեղեցիների՝ Մկրտութեան խորհրդին վերաբերող միջազգային գիտաժողովին: Ֆրանսերէնից թարգմանեց Ամալիա Շահումեան, խմբագրեց՝ Շահէ ծ. վ. Անանեան:

¹ Տե՛ս, F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum Being the Administration of the Sacraments and the Breviary Rites of the Armenian Church...*, Oxford, 1905 (այսուհետ՝ Կոնիբեր. այս գրքից մեջբերումները կնշնեն շարադրանքում):

² Հմտ. G. Winkler, *Das Armenische Initiationsrituale* (*Orientalia Christiana Periodica*, 217), Roma, 1982. Ch. Renoux, *Le Lectionnaire de Jérusalem* (*Patrologia Orientalis* [PO désormais], tome 35, n° 163; tome 36, n° 168; tome 44, n° 200; tome 48, n° 214; tome 49, n° 221, Paris-Louvain, 1969-2004):

Այդ տասնինը ձեռագրերի եւ, յատկապէս, հայերէն Մաշտոցի հնագոյն երկու ձեռագրերից մէկի՝ Թ.-ժ. դդ. գրուած Սուրբ Ղազարի 2^ր 457 ձեռագրի (Վնտկ. 320*) նրա ներկայացումն ու թարգմանութիւնն այլեւս չեն կարող բաւարար համարուել: Գէորգ Տէր-Վարդանեանի 2012 թ. հրատարակած՝ հայկական ծիսարանին վերաբերող բնագրերի՝ «Մայր Մաշտոց»³ վերնագրուած առաջին հատորը նորոգում է մեր գիտելիքները հայկական ծիսական ականդոյթի վերաբերեալ բացառութեամբ Հաղորդութեան ծէսի եւ Ճաշոցի:

Եւ իսկապէս, որոշ ծէսեր ու գլուխներ, որոնք առկայ են Վնտկ. 457 ձեռագրում, Կոնիբիրն անտեսել էր: Օրինակ, իր աշխատութեան 26րդ էջում հեղինակը մանրամասն չի նշում, որ եկեղեցու նաւակատիքի ժամանակ դուռն օժուում է միւռոնով, ինչն առկայ է Սուրբ Ղազարի ձեռագրում (տե՛ս ԳՏՎ, էջ 135-136): Կոնիբիրն իր ներածութեան X էջում հպանցիկ անդրադառնում է միւռոնի օրհնութեանը, սակայն նա չի տալիս գլխի (այդ հատուածի վերնագրի) անգլերէն թարգմանութիւնը, որը վերաբերում է Սուրբ միւռոնի օրհնութեան ծէսին եւ պատմականօրէն շատ կարեւոր է (տե՛ս, ԳՏՎ, էջ 360). սրան մենք դեռեւս կանդրադառնանք: Ճիշտ նոյն ձեւով ճշգրիտ չէ նաեւ սկիհի եւ մաղզմայի օրհնութեան նկարագրութիւնը (Կոնիբիր, էջ 36, եւ ԳՏՎ, էջ 163): Սրանք ընդամենը մանրամասներ են, բայց նաեւ այդպիսիք շատ աւելի են: Սակայն Կոնիբիրի արած՝ Վնտկ. 457 ձեռագրի նկարագրութեան եւ բնագրերի անգլերէն թարգմանութեան ամենամեծ թերութիւնն այն է, որ նա մի կողմից ներկայացնում է Թ.-ժ. դդ. հայկական այս ամենահին Մաշտոցի տուեալների եւ աւելի ուշ շրջանի Մաշտոցների տրամադրած տեղեկութիւնների խառնուրդ, միւս կողմից՝ այս սկզբնաղբիւրի տարբեր ծէսերի ներքին դրսեւորումներին աւելացնում է նրանց վերաբերող պատմական տեղեկութիւններ: Եթէ մինչ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի ձեռնարկած աշխատանքի աւարտը Կոնիբիրի աշխատութիւնը շատ կարեւոր էր հայկական ծէսերի ուսումնասիրութեան համար, ապա այժմ այն ընկալւում է որպէս տարբեր ժամանակաշրջանների ծիսական եւ պատմական վաւերագրերի բանաքաղութիւն: Բնագրերի այս հաւաքածուն խառնաշփոթ է ստեղծում եւ աղաւաղում Վնտկ. 457 բացառիկ ձեռագրի իրական պատկերը: Վերջում մենք որոշակիօրէն կանդրադառնանք յատկապէս ծիսական բնագրերի հրատարակման հարցին:

* Հեղինակն օգտագործել է ձեռագրացուցակի համարը՝ 320, որ տարբեր է բուն՝ 457 գոյհա-համարից. այս շարադրանքում ամենուր գրուած է վերջինս՝ Վնտկ. 457 – Խմբ.:

³ Մայր Մաշտոց, հտ Ա., Գիրք Ա. Ըստ հնագոյն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատութեամբ Աստուածաշունչ մատեանի. Բնագրական եւ կանոնացանկային յանդիմանով, աշխատ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Ս. էջմիածին, 2012, 924 էջ (այսուհետեւ՝ ԳՏՎ. այս գրքից մէջբերումները կնշուեն շարադրանքի մէջ):

Ա. Գէորգ Տէր-Վարդանեանի հրատարակած Մաշտոցը

Մայր Մաշտոց⁴ կոչուող հայկական ժողովածուների բնագրերի ամբողջութեանը վերաբերող շարքի առաջին հատորը 2012 թ. լոյս է ընծայել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսութեան հրատարակչութիւնը: Նրա հեղինակ պարոն Գէորգ Տէր-Վարդանեանը, լինելով Երեւանի Մատենադարանի Գլխավոր ավանդապահը, հնարաւորութիւն է ունեցել տեղում ուսումնասիրելու հայկական ձեռագրերի ամենահարուստ հաւաքածուի նմուշները, որոնց հոյակապ կերպով մեզ հաղորդակից է դարձնում իր աշխատութեան մէջ: Ստորեւ տալիս ենք այս հատորի համառօտ նկարագրութիւնը, յաւելելով նաեւ մեր մտորումները հայկական ծէսի պատմութեան, Մաշտոցի եւ նրա մէջ ժողովուած բազմաթիւ արարողութիւնների բնագրերի հաւանական ծագման վերաբերեալ:

Առաջին մաս. Ներածութիւն

Մաշտոց ժողովածուի պատմութեանը նուիրուած եւ 81 էջ կազմող նախաբանը սկսում է (էջ 11) Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութեան հիմնական երկու սկզբնաղբերները՝ Ք.ժ. դդ. ամենահին երկու ձեռագրերի՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերի յիշատակութեամբ, որոնցից վերջինը յայտնի չի եղել Կոնիբիրին, եւ որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը տրուած է գրքի 50-67 էջերում: Գ. Տէր-Վարդանեանի նախաբանի մեծ մասը նուիրուած է հայկական աշխարհում Մաշտոցի ունեցած դերին: Այս Մաշտոցի տարբեր արարողութիւնների մասին Ե. դարից ի վեր, ինչպէս նաեւ աւելի ուշ ժամանակաշրջանի տարբեր հայ հեղինակների գրած հաղորդումները շատ կարեւոր եւ մինչ այժմ անյայտ՝ նոր տեղեկութիւններ ունեն հայկական ծիսակարգի եւ նրա ամբողջութեան վերաբերեալ: Եւ իսկապէս, այսպիսով մենք արձանագրում ենք այս կամ այն դարում գոյութիւն ունեցող ծիսական կարգեր, որոնք չէինք կարողանում թուագրել: Այսպիսով մեզ են ներկայացւում հայկական ծիսակարգի ամբողջութիւնը կազմող ծէսերը՝ տարբեր դարաշրջաններում, եւ դրանց յաջորդական զարգացումը: Գ. Տէր-Վարդանեանը Մաշտոցի արարողութիւնների իր ուսումնասիրութիւնը հասցնում է մինչ մեր օրերը՝ հայեացք ձգելով հրատարակուած Մաշտոցների կամ էլ դարերի ընթացքում կատարուած թարգմանութիւնների վրայ, ինչպէս նաեւ այդ ժողովածուին վերաբերող վերջերս արուած այնպիսի հրապարակումների եւ ուսումնասիրութիւնների վրայ, ինչպիսիք են Կոնիբիրի, Հայր Սահակ Ճեմճեմեանի եւ Տիկին Գ. Վինկլէրի աշխատութիւնները՝ ուսումնասիրութիւններ, որոնք վերաբերել են այս երկու հին ձեռագրերում նկարագրուած ծիսակարգի ամբողջութեանը կամ էլ այս կամ այն ծէսին:

Բազմաթիւ ծիսակատարութիւնների մասին Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Հայկական Կիլիկիայի եկեղեցական գործիչների եւ պատմիչների հաղորդումներն ինքնին վկայում են հայոց ծիսակարգում աղօթքների հարստութեան մա-

⁴ Մենք կօգտագործենք նաեւ Մաշտոց եւ Ծիսարան եզրերը:

սին արդէն վաղ շրջանում մինչեւ թ. դարում Մաշտոց ծիսական ժողովածուի ի յայտ գալը, որն ամբողջացնում է այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող եւ Ս. Հաղորդութեան խորհրդին չվերաբերող ծէսերը: Ժողովման այդ աշխատանքը նախաձեռնել է Մաշտոց եղիվարդեցի կաթողիկոսը, որը մահացել է 899 թ.: Նա վճռել է մի գրքի մէջ հաւաքել իր ապրած ժամանակաշրջանում գոյութիւն ունեցող ծէսերն ու բնագրերը, որոնք ցրուած էին տարբեր ձեռագրերում: Մաշտոց կաթողիկոսի այս նախաձեռնութեան շնորհիւ այս ժողովածուն ստացել է նրա անունը՝ Մաշտոց: Նրա նախաձեռնութեան արդիւնքը մեզ յայտնի է թ.-ժ. դարերի հնագոյն երկու՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերով: Այս երկու յուշարձաններում հաղորդութեանը չվերաբերող ծիսական արարողութիւնները բաշխուած են ըստ բաժինների, որոնք, ի տարբերութիւն մնացածների, կոչում են կանոններ, օրհնութիւններ կամ էլ աղօթքներ, որոնցից քառասունեօթն առկայ է Վնտկ. 457, իսկ երեսուներեքը՝ ՄՄ 1001 թերի ձեռագրում: Գ. Տէր-Վարդանեանի աշխատութեան ներածութեան վերջին մասը (էջ 67-81) նուիրուած է Մաշտոցի որոշ արարողութիւնների յաւելումներին (մենք դրանց կանդրագառնանք), որոնք արուել են աւելի ուշ շրջանի ձեռագրերում, ինչպէս նաեւ դրանց վերաբերող յաւելեալ տեղեկութիւններին:

Մենք քաջ գիտակցում ենք, որ Գ. Տէր-Վարդանեանի Մաշտոցի հրատարակութեան առաջին հատորի ներածութեան մեր սեղմ վերլուծութիւնն ամբողջական չէ: Եւ իսկապէս, այս ութսունմէկ էջերը, ինչպէս նաեւ վերջում (էջ 654-737) յաւելուած տեղեկութիւնները Մաշտոցի պատմութեան վերաբերեալ այնքան հարուստ նիւթ են պարունակում, որ այլեւս հնարաւոր չէ այդ բնագրերից որեւէ մէկն ուսումնասիրել առանց դիմելու այս աշխատութեանը:

Երկրորդ մաս. Մաշտոցի բնագրերը

Գ. Տէր-Վարդանեանի կատարած թ.-ժ. դարերի երկու ամենահին Մաշտոցների՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերի մանրակրկիտ հրատարակութիւնը բացայայտում է, առաւել քան դա արել էր Կոնիբիթի հրատարակութիւնը, բազմաթիւ տեղեկութիւններ, որոնք վերաբերում են, ինչպէս մեզ է թւում, Մաշտոց ժողովածուի բազմաթիւ ծիսական գործառնությունների ակունքներին: Նշենք, որ Վնտկ. 457-ի 36 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրի 27 ծիսական կարգերը ներկայացուած են Կանոն եզրով՝ յունարէնից փոխառուած ΚΑΝΩΝ բառով, որը, ինչպէս գիտենք, ընդգրկում է, որոշ բացառութիւններով, 439 թ. առաջ ստեղծուած Երուսաղէմի ճաշոցի⁵ հայկական տարբերակի ծիսական տարուայ բոլոր արարողութիւնները, իսկ Մաշտոցի մնացած արարողութիւնները վերնագրուած են «աղաւթք» կամ «աւրհնութիւն» բառերով: Մի կողմից «կանոն»-ի, իսկ միւս կողմից «աղօթք»-ի կամ «օրհնութեան» տարբերակումը մեր կար-

⁵ Տե՛ս Ch. Renoux, նշվ. աշխ., էջ 210-369:

ծիքով նշանակալի է հայկական Մաշտոցի որոշ բնագրերի ծագումնաբանութեան տեսակէտից: Այստեղ «կանոն» եզրը օգտագործում է այնպիսի կարեւոր ծէսերի համար, ինչպիսիք են եկեղեցու օծումը, քահանայի եւ վանականի ձեռնադրութիւնները, քահանայի եւ եպիսկոպոսի յուղարկւելութիւնը, մինչդեռ «աղաւթք» կամ «աւրհնութիւն» են կոչում պակաս կարեւոր այնպիսի ծէսերը, ինչպիսիք են Աղի օրհնութիւնը, Հացի օրհնութիւնը՝ Ս. Հաղորդութեան խորհրդից դուրս, հաղորդութիւն տալուց առաջ այն սեղանի օրհնութիւնը, որի վրայ դրուելու է հացը եւ այլն: Այստեղ «աղաւթք» եւ «աւրհնութիւն» եզրերով ընդգծուած՝ առկայ է ծիսականութեան նուազում եւ աճ, որը, անկասկած, իր վաղ շրջանում չգիտէր Հայ եկեղեցին, կամ միգուցէ Երուսաղէմի եկեղեցին, որտեղից պէտք է որ սկիզբ առնէին «ΚΑΝΩΝ»ները՝ Մաշտոց ժողովածուի ամենահին բնագրերը:

Եւ իսկապէս, յատկանշական է, որ Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակած Մաշտոցի վեց կանոններում Աստուածայայտնութեան օրը Զրօրհնէքի, Աւագ Հինգշաբթի օրուայ Ոսնյուայի, Եկեղեցու նաւակատիքի, Խաչի ու Գերեզմանի օրհնութեան արարողութիւններում⁶, որպէս աղօթք, երգասացութիւն եւ ընթերցանութիւն ծառայող բնագրերը սկսում են հետեւեալ բանաձեւով «Այս կանոն կատարի»: Նոյն բանաձեւն օգտագործուած է Երուսաղէմի ճաշոցում եւ նոյն օրերին, երբ տօնում են Աստուածայայտնութեան, Խաչի օրհնութեան խորհուրդները (սեպտեմբերի 13-14)⁷: Հարկաւոր է արձանագրել նաեւ «նաւակատիք»⁸ եզրի կիրառութիւնն ինչպէս Մաշտոցում, այնպէս էլ Երուսաղէմի ճաշոցում մի դէպքում նոր եկեղեցու օրհնութեան կապակցութեամբ, միւս դէպքում՝ սեպտեմբերին՝ Խաչի տօնի կապակցութեամբ: Եւ այս երկու ծիսական ժողովածուներում Մաշտոցում եւ ճաշոցում⁹, ըստ *Itinerarium Egeriae*-ի¹⁰ եւ Երուսաղէմի ճաշոցի¹¹ նախատեսուած է, որ Խաչի տօներն ու եկեղեցու օծման արարողութիւնները տեւելու են ութ օր:

Նաեւ նկատենք, բայց դա մեզ պակաս կարեւոր է թւում, քանի որ չկար աւետարանական յարմարեցուած մէկ այլ հատուած, նոյն Յովհաննու Աւետարանի Ժ. 22 ընթերցումը նախատեսուած է էւ Մաշտոցում եկեղեցու նաւակատիքի ծէսի համար, էւ Երուսաղէմի ճաշոցում՝ սեպտեմբերին Խաչի տօնի համար¹²: Նմանապէս, Յովհաննու ԺԳ. 1 հատուածը, որն առկայ է Մաշտոցի

⁶ Տէ՛ս ԳՏՎ, էջ 168, 204, 275, 342 եւ 398:

⁷ Տէ՛ս Ch. Renoux, նշվ. աշխ., էջ 212-215; 360-361 և 362-363:

⁸ Տէ՛ս ԳՏՎ, էջ 97. Ch. RENOUX, նշվ. աշխ., էջ 360-361:

⁹ Տէ՛ս ԳՏՎ, էջ 135. Ch. RENOUX, նշվ. աշխ., էջ 362-363:

¹⁰ Տէ՛ս Pierre Maraval, *Egerie, Journal de voyage (Itinéraire)*, introduction, texte critique, traduction, notes, index et cartes (Sources Chrétiennes, n° 296), Paris, 1982, էջ 316-319:

¹¹ Ch. Renoux, նշվ. աշխ., էջ 214-215:

¹² Տէ՛ս ԳՏՎ, էջ 99. Ch. Renoux, Ibidem, էջ 362-363 :

Ոսնլուայի կանոնում¹³, վկայուած է Երուսաղէմի Ճաշոցի վրացական տարբերակում Աւագ Հինգշաբթի օրուայ Ոսնլուայի ծէսի համար¹⁴:

Մաշտոցի կանոններից մէկին Վնտկ. 457 ձեռագրի Մկրտութեան ծէսի երուսաղէմեան ծագման մասին վարկածը առաջադրել է Մարիո Ֆերէյրա Լագէսը¹⁵ դեռեա 1971 թ. *Didaskalia* պարբերականում: Այն իր ծանրակշիռ հաստատումն է ստացել 2008 թ.: Դա 314-335/6 թթ. Երուսաղէմի եպիսկոպոս Մակարիոսի՝ Հայերին ուղղուած թուղթն է, որի վաւերականութիւնը երկար ժամանակ կասկածի տակ էր առնուում եւ որի՝ Սուրբ Քաղաքի բարձրաստիճան եկեղեցական գործիչ լինելու փաստը վճռական կերպով վերահաստատել է պարոն Աբրահամ Տէրեանը¹⁶: Մակարիոսը, արձանագրելով իր եւ հայոց եկեղեցիների Մկրտութեան եւ Հաղորդութեան ծէսերի միջեւ եղած տարբերութիւնները, Նիկիայի ժողովի առիթով Սուրբ Քաղաք այցելած հայ եպիսկոպոսների միջոցով այդ ժամանակաշրջանի հայոց եկեղեցու Վրթանէս կաթողիկոսին (327-342) է ուղարկել իր եկեղեցու ծէսերի նկարագրութիւնը: Կասկածից վեր է, որ Մակարիոսը հայկական եկեղեցուն որպէս ծիսական մողէլ կարող էր առաջարկել միայն իր՝ Երուսաղէմեան ծիսակարգը: Մաշտոցի կապը Երուսաղէմեան ծիսակարգի հետ, հայկական ծիսական տարուայ Ճաշոցի այդքան ակնյայտ կախումը կարելի կլինէր ճշգրտել հայկական ծէսի մկրտութեան արարողութեան միջոցով: Գ. Տէր-Վարդանեանի՝ երկու ամենահին Մաշտոցների հրատարակութեան ճշգրտութիւնը եւ, ի տարբերութիւն Կոնիբիրի հրատարակութեան, և նրա՝ այլ ձեռագրերի հետ համեմատութիւնից եւ ծէսերի մասին պատմական տեղեկութիւններից գերծ լինելը, պայծառ լոյսի ներքոյ եւ մանրամասն կերպով ներկայացնում է Մկրտութեան ծէսերին վերաբերող մի հին գրուածք:

Կարելոր է նաեւ նկատել այն եկեղեցաբանական ընկալումը, որ ներկայացնում են Մաշտոցի այս երկու հնագոյն օրինակների կանոնների յաջորդականութիւնները: Եւ իսկապէս, համապատասխան կանոնների յաջորդականութիւնը դրանցում ներկայացնում է քրիստոնեայի կեանքի տարբեր փուլերն այնպէս, ինչպէս այն պատկերացնում էր Հայ եկեղեցին իր ակունքներում, կամ էլ Երուսաղէմի եկեղեցին: Քրիստոնէական կեանքը, իր յաջորդական ծիսական տարբեր դրսեւորումներով, սկսում է Քրիստոսի եկեղեցու հետ կապից: Ահա թէ ինչու Մաշտոց ժողովածուն այնպէս, ինչպէս այն ներկայանում է այս երկու ձեռագրի՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութեամբ, սկսում է այն ծէսերից,

¹³ Տէ՛ւ **M. Tarchanischvili**, *Le Grand Léctionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)* (Corpus scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 189), Louvain, 1959, n° 641 (LG) եւ ԳՏՎ, էջ 399:

¹⁴ Տէ՛ւ LG, n° 641:

¹⁵ Տէ՛ւ **M. F. Lages**, «The Hierosolymitain Origin of the Catechetical Rites in the Armenian Liturgy», *Didaskalia* I 1971, էջ 233-250:

¹⁶ Տէ՛ւ **A. Terian**, *Macarius of Jerusalem, Letter to the Armenians, AD 335*, New York, 2008.

որոնք կապ ունեն «եկեղեցի» կոչուող շինութեան հետ, իսկ յետոյ գալիս են այս նոյն վայրում կատարուող տարբեր ծիսական կարգերը: Համապատասխանաբար, Մաշտոցը սկսում է եկեղեցու առաջին քարի հիմնարկէքի արարողութեամբ: Դրանից յետոյ հերթականութեամբ գալիս են նոր եկեղեցու նաւակատիքի արարողութիւնը, ծէսին անհրաժեշտ բոլոր նիւթական տարրերի՝ եկեղեցու դռան, մկրտութեան աւազանների, բեմի, սկիհի եւ մաղզմաչի, հաւատացեալներին ժամերգութիւններին հրաւիրող ժամահարների եւ, վերջապէս, աղօթքների եւ աստուածաշնչական ընթերցումների համար նախատեսուած ծիսական գրքերի օրհնութիւնը: Միայն այս օրհնութիւններից յետոյ, երբ քարից կառուցուած եկեղեցին սրբազործուած է իր նիւթականութեան մէջ եւ որն ունի նաեւ ծիսական արարողութեան համար անհրաժեշտ բոլոր պարագաները, յայտնում են կենսավիճակ սահմանող ծէսերը՝ Մկրտութիւնը, Պսակադրութիւնը, Վանական կարգի ընդունումը, Միւռոնի օրհնութիւնը եւ, վերջապէս, քահանաների եւ եպիսկոպոսների յուղարկւորութեան ծէսերը: Մենք տեսնում ենք, որ քարից կառուցուած եկեղեցուց՝ Քրիստոսի եկեղեցու պատկերից եւ քրիստոնէական կեանքի վայրից է, որ կախուած է Մաշտոցի կանոնների հերթականութիւնը. եկեղեցում է, որ ծնում, ապրում եւ մահանում է քրիստոնեան: Ծէսերի այս նշանակալից հերթականութիւնը, որը պարզորոշ կերպով լուսաբանուած է Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութեան մէջ, կարծես թէ բնորոշ է Մաշտոց ժողովածուին¹⁷: Ոչ Ը. դարի Բարբերինիի Հմր 336 յունարէն Աղօթագիրքը (*Euchologium*), ո՛չ Մեթիւ Բլէքի հին *Rituale Melchitarum*-ը¹⁸, ո՛չ էլ աւելի ուշ շրջանի բիւզանդական ու լատին ծիսարանները նման հերթականութիւն չունեն: Իհարկէ, պէտք է հաշուի առնել հին վրացական ծէսը, քանի որ այս երկու՝ հայկական եւ վրացական եկեղեցիների ծիսական աղբիւրները սկիզբ են առնում նոյն երուսաղէմեան ակունքից: Դժբախտաբար վրացական Աղօթագրքերի՝ ձեռագրացուցակներում առկայ թերի նկարագրութիւնները, ինչպէս նաեւ մինչ այժմ վրացական Աղօթագրքի հազուադէպ ուսումնասիրութիւնների հրապարակումները հնարաւորութիւն չեն տալիս նշմարելու վերջինիս իրական դիմագիծը: Տիկին Թինաթին Շրոնցը, որը նախաձեռնել է այս ծիսական գրքի բնագրերի ուսումնասիրութիւնը, վստահ էմ, մի օր կ'լուսաբանի այս հարցը. դա մեր ցանկութիւնն է:

Գ. Երրորդ մաս

Գ. Տէր-Վարդանեանի գրքի «Յաւելուածներ» խորագրով երրորդ մասը (էջ 491-737) երկու առումով լրացնում է մեր գիտելիքները Մաշտոցի հին աղբիւր-

¹⁷ Յովհաննէս Երուսաղէմացուն վերագրուող եկեղեցուն նուիրուած հառը (տե՛ս **M. Van Esbroeck**, «Une homélie sur l'Église attribuée à Jean de Jérusalem», *Le Muséon* 86, 1973, p. 283-304) որեւէ կապ չունի Հայկական Միսարանի ծագրի հետ:

¹⁸ **Matthew Black**, *Rituale Melchitarum, a Christian Palestinian Euchologion*, edited and translated, Stuttgart, 1938.

ների վերաբերեալ: Քահանաների եւ եպիսկոպոսների յուղարկաւորութեան շատ ծաւալուն ծէսը, որը հրատարակուել է ժԲ. եւ ժՁ. դդ. ձեռագրերի հիման վրայ, բացայայտում է Գ. Տէր-Վարդանեանի քննական մտահոգութիւնը՝ աւելի ուշ շրջանի բնագրերը սահմանազատելու Վնտկ. 457 ձեռագրում առկայ նոյն կանոնից: Աւելի ուշ շրջանի՝ գերեզմանին վերաբերող այս բնագրերը հնարաւորութիւն են տալիս նաեւ ծանօթանալու թաղման ծէսերի զարգացմանը եւ տեսնել դրանց փոփոխութիւնները, քանի որ դրանք այդուհետ տեսնուծ էին ութ օր, եւ դրանց աստուածաշնչեան ընթերցումների թիւը գնալով աճում էր:

Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակած երրորդ՝ մկրտութեան ծէսի, եկեղեցական ձեռնադրութիւնների եւ այլ ծիսական արարողութիւնների համար անհրաժեշտ՝ Միւռոնի օրհնութեան կանոնը գալիս է լրացնելու հայկական ծիսակարգի պատմութեան բացթողումներից մէկը: Հայ ժողովրդի համար մինչ այժմ էլ շատ հարազատ այս արարողութեան՝ Միւռոնի օրհնութեան գոյութիւնը վկայուած է միայն մէկ գրչի կողմից՝ Սուրբ Վնտկ. ձեռագրի 30րդ գլխում, որը բաց է թողել Կոնիբիրը. մի գլուխ, որն ընդգծում է ծէսի հնութիւնը, հանդիսաւորութիւնն ու որ այն վերապահուած է միայն Կաթողիկոսին: Ահա այդ շարադրանքը. «Կանոն խորհրդածութեան Սուրբ Իւղոյն, զոր Միւռոնն կոչեն: Բայց մենք ոչ իշխեմք գրել, զի մի՛ անհնազանդ գտանիցիմք Սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն եւ մեծի հայրապետին մերոյ»: Ուստի՝ Թ.-Ժ. դդ. այս ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակաշրջանում գոյութիւն ունէր միւռոնի օրհնութեան բնագիր, որն այս գրիչը չէր համարձակուած ընդօրինակել: Գ. Տէր-Վարդանեանն իր գրքի երրորդ մասում այն հրատարակել է ըստ Մատենադարանում պահուող ժե. եւ ժէ. դդ. ձեռագրերի, որն, անկասկած, ամենահին յայտնի բնագիրն է, քանի որ մինչ ժե. դար գործում էր դրա տարածման գաղտնիութեան օրէնքը: Ուստի, միւռոնի օրհնութեան բնագիրը հայոց եկեղեցու ամենաբարձրաստիճան սպասաւորի՝ կաթողիկոսի իրաւասութիւնն էր, որովհետեւ միւռոնն օգտագործուած էր միայն նրա կողմից կատարուող եկեղեցական ձեռնադրութիւնների համար: Կոնիբիրը, Վնտկ. 457 ձեռագիրը քննելիս, այս ծէսը հպանցիկ նշել է իր առաջաբանի X էջի 29-րդ կէտում, սակայն չի յիշատակել, ինչպէս նաեւ չի թարգմանել նախորդող կարեւոր յանձնարարականը, որը յղում է կատարում աւելի հին բնագրի, որից ընդօրինակուել է Վնտկ. 457 ձեռագիրը: Գ. Տէր-Վարդանեանի՝ Վենետիկի Մխիթարեանների այս ձեռագրի ամբողջական հրատարակութիւնը մեզ կարեւոր տեղեկութիւններ է տրամադրում հայկական ծիսակարգի պատմութեան վերաբերեալ:

Չորրորդ մաս

Գ. Տէր-Վարդանեանի գրքի վերջին մասը ներկայացնում է Մաշտոց ժողովածուի հին եւ նոր ձեռագրերի բովանդակութեան տպաւորիչ աղիւսակներ: Հեղինակը դրանցում տալիս է բոլոր աղօթքների եւ աստուածաշնչական ընթերցումների ամբողջական ցանկերը, իսկ յետոյ՝ իւրաքանչիւր կանոնում

դրանց առանձին ցանկը: Եւ վերջապէս, աշխատութիւնն աւարտուում է 1512 թ. մինչեւ 2008 թ. հրատարակուած Մաշտոցների եւ նրանց հատուածների ցանկով:

Մայր Մաշտոցի այս առաջին հատորի բովանդակութեանը նուիրուած մեր համառօտ ակնարկը հպանցիկ կերպով է ներկայացնում Գ. Տէր-Վարդանեանի կատարած աշխատանքի ծաւալը՝ ո՛չ միայն 47 կանոնների, օրհնութիւնների եւ աղօթքների հրատարակութեան, այլեւ հայկական Մաշտոցի պատմութեան նրա հետազօտութեան, այն պարունակող ձեռագրերի եւ Մաշտոցի տարբեր հատուածներին հայ հեղինակների անդրադարձների տեսակէտից: Հայ եկեղեցու այս ծիսական գրքին վերաբերող ցանկացած քննութեան համար այսուհետ անհրաժեշտ է լինելու օգտագործել այս առաջին հատորը:

Բ. Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութեան առանձնայատկութիւնը

Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութեան այս հպանցիկ նկարագրութիւնն անկատար կլինէր, եթէ մենք չիշատակէինք այս հատորի առանձնայատկութիւնները: Քանի որ այս հրատարակութեան հիմքը հանդիսացող Թ.-Ժ. դարերի երկու՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերի կանոնները գրեթէ միշտ նոյնական են, ապա հեղինակն այն ներկայացնում է այնպէս, կարծես լինի մէկ բնագիր: Այդուհանդերձ, հեղինակը հոգ է տանում դրանք տարբերակելու բոլոր այն դէպքերում, երբ դրանք տարբերուում են որոշ, քիչ քանակութեամբ բնագրերի մէջ (աղօթքներ եւ աստուածաշնչական ընթերցումներ)՝ դրանք տեղադրելով մէկը միւսի ետեւից իրենց կանոնաւոր տեղերում ընթացող ծէսի շրջանակում¹⁹: Համապատասխանաբար յղումներում յայտնուում են երկու բնագրերի միջեւ եղած թեթեւակի տարբերութիւնները, ինչը հնարաւորութիւն է տալիս արագ կարգալու ե՛ւ մէկի, ե՛ւ միւսի՝ Վնտկ. 457 (Վնտկ. 320) եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերի շարադրանքը, կարծես դրանք մէկ բնագիր լինեն: Այսպիսով, Գ. Տէր-Վարդանեանի հատորում երկու ձեռագրի իւրաքանչիւր կանոնը ներկայացւած է յստակ ձեւով, եւ դրանց ընթերցողը կարող է նկատել նոյն դարաշրջանի երկու բնագրերի ե՛ւ միասնականութիւնը, ե՛ւ նուազագոյն տարբերութիւնները: Իր հրատարակութեամբ Գ. Տէր-Վարդանեանը ճանապարհ է բացում բազմաթիւ պատմական ուսումնասիրութիւնների համար. ա) տեղական ծէսերի ուսումնասիրման հնարաւորութիւն, քանի որ շնայած բնագրերը մեծ մասամբ նոյնական են, սակայն եւ առանձին տարբերութիւններ ունեն, օրինակ՝ Մկրտութեան կանոնում, բ) թէ որտեղ են օգտագործուել Վնտկ. 320 եւ ՄՄ 1001 երբեմն տարբերուող բնագրերը, ինչն, իհարկէ, հնարաւոր չէ պարզել: Հարկ է նկատել, որ Թ.-Ժ. դդ. նախորդող դարաշրջանում Հայ եկեղեցում կատարուող միեւնոյն ծէսի միաձեւութիւնը կանոն չէր:

¹⁹ Տե՛ս ԳՏՎ, էջ 158. Աւետարանական ընթերցումը՝ Մատթ. ԻԱ. 23-32, յատկանշական է ՄՄ 1001 ձեռագրին, միա՝ Վնտկ. 457 ձեռագրում համապատասխանում է՝ Ղուկ. ԺԹ. 1-10:

Գ. Տէր-Վարդանեանի՝ Մաշտոցի երկու հնագոյն ձեռագրերի հրատարակութիւնը հետաքրքիր է մէկ այլ կարեւոր առումով: Հայկական ծիսական գրքի քսանվեց կանոնները պարունակում են Աստուածաշնչից վերցուած ընթերցումներ եւ բազմաթիւ հատուածներ: Եթէ հաշուի չառնենք աստուածաշնչական ընթերցումներին նախորդող սաղմոսները, գիրքը պարունակում է Աստուածաշնչի տարբեր գրքերից քաղուած 198 հատուած: Չնայած բնագրերի այս պատկառելի թուին, Գ. Տէր-Վարդանեանը չի վարանել մեծացնելու իր հատորի ծաւալը, այդ 198 աստուածաշնչական հատուածներն ամբողջութեամբ ներառնելով կանոնների բնագրերի համապատասխան տեղերում, այլ ոչ թէ տալով դրանց սկիզբն ու վերջը՝ ինչպէս արել է Կոնիբիրը: Հին եւ Նոր Կտակարաններից քաղուած այդ հատուածներին վերաբերող յղումներում Գ. Տէր-Վարդանեանը նշում է ոչ միայն երկու ձեռագրերում եղած աստուածաշնչեան ընթերցումները, այլեւ դրանք համեմատում է Յովհաննէս Զօհրապեանի 1805 թ. տպագրած հայերէն Աստուածաշնչի բնագրի առաջին քննական հրատարակութեան բազմաթիւ տարբերակների հետ²⁰: Մաշտոցի երկու ամենահին ձեռագրերի աստուածաշնչական ընթերցումները համեմատելով այս քննական բնագրի հետ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանը ձեռնամուխ է եղել աստուածաշնչական ուսումնասիրութիւնների համար մեծ խիստ կարեւոր շատ դժուար գործի, քանի որ Զօհրապեանի կազմած շարադրանքը արտացոլում է Աստուածաշնչի ու շրջանի հայերէն տարբերակը, որը զգալի կերպով կրում է Վուլգատայի եւ բիզանդական բնագրերի ազդեցութիւնը: Չնայած այս վերապահումներին, արդեօք հնարաւոր կլինի՞ Մաշտոցի աստուածաշնչեան բնագրերի ակունքները փնտրել Զօհրապեանի տարբերակին մերձեցող բնագրի մէջ: Դա երկարատեւ աշխատանք կպահանջի: Առաջին քայլը պէտք է լինէր (եթէ, իհարկէ, ամենուր երուսաղէմեան ծէսի հետքերը նշմարելը մեր քմահաճոյքը չէ) Մաշտոցի բնագրերը Կիւրեղ Երուսաղէմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկի, ինչպէս նաեւ, անկասկած, Երուսաղէմի ճաշոցի հայերէն թարգմանութեան հետ համեմատելը: Այս ենթադրութիւնները ներկայ ակնարկի սահմաններից դուրս են: Նշենք միայն, որ Գ. Տէր-Վարդանեանի հատորը բացայայտում է աստուածաշնչական նոր ընթերցումներ, որոնց ուսումնասիրութիւնը մէկ անգամ եւս ցոյց կտայ Աստուածաշնչի քննութեան համար հին ծիսական բնագրերի ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը:

Մաշտոցի երկու ամենահին ձեռագրի աստուածաշնչեան բնագրերի ամբողջական հրատարակութիւնը վերջապէս մեզ նիւթ է տրամադրում ծիսական

²⁰ ԳՏՎ, էջ 88, եզեկիէլ Խ. 3-10. էջ 87, ծնթ. 22. էջ 88, ծնթ. 18, 24. Գ. Թագաւորաց Ե., 1-6, 9-14, էջ 139-141, Զօհրապի հրատարակութեան տարբեր բնագրեր. Սողոմոնի աղօթքը ընծայման ժամանակ շարունակվում է Զօհրապի բնագրից դուրս եւ հասնում մինչեւ Գ. Թագաւորաց Ը. 53, տե՛ս ԳՏՎ, էջ 38, 130, կամ 218. եւ այլն:

Ճաշոցների պատմութեան ուսումնասիրման համար: Եւ իսկապէս, ընթերցուածների ընտրութիւնն ու դրանց ծաւալը երբեմն տարբեր են Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերում, չնայած որ երկուսն էլ նոյն ժամանակաշրջանի՝ Թ-ժ. դարերի ձեռագրեր են: Այս տարբերութիւնները շատ չեն, սակայն այստեղ հնարաւոր չէ դրանք թուարկել: Ընդգծենք միայն, որ, հետեւաբար, այդ ժամանակաշրջանում չկար ծիսակատարութեան ժամանակ ընթերցուող աստուածաշնչեան հատուածների անփոփոխ ցանկ: Նոյն հետեւութիւնը կարող ենք անել բազմաթիւ Սաղմոսների ընտրութեան, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսների եւ քահանաների աղօթքների խմբագրման եւ ծաւալի դէպքում: Արդեօք այս տարբերութիւնները մեզ չէ՞ն դրդում մէկ անգամ եւս մտածելու տարբեր վայրերում կատարուած ծիսական արարողութիւնների մասին, թէ՞ միգուցէ ծիսական կարգը կատարողներն իրական ազատութիւն էին վայելում: Այսպիսով այս բացառիկ ծիսագիտական ասպարէզում Գ. Տէր-Վարդանեանի հրատարակութիւնը բազմաթիւ հետազօտութիւնների ճանապարհ է բացում:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պէտք է ողջունել եւ այս հատորը հրատարակելու համար երախտագիտութիւն յայտնել Գ. Տէր-Վարդանեանին: Սա գիտական իրադարձութիւն է Մաշտոցի ճանաչման հարցում, որ հետազօտութիւնների լայն ասպարէզ է բացում հայկական ծիսակարգի եւ նրա բնագրերի պատմութեան ուսումնասիրման համար: Այս հրատարակութիւնը ներկայացնում է Թ-ժ. դարերի երկու ամենահին Մաշտոցների՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 ձեռագրերի բնագրերի ամբողջական ճշգրիտ հրատարակութիւնը: Հատորի հիմնական մասում սահմանափակուելով միայն նոյն դարաշրջանի այս երկու՝ Թ-ժ. դդ. ծիսական բնագրերի ճշգրիտ հրատարակութեամբ, Գ. Տէր-Վարդանեանն անաղարտ կերպով ի ցոյց է դնում այն յաջորդական իրադարձութիւնները, որ ընդգծում են քրիստոնեայի կեանքի ընթացքը Թ-ժ. դարերում, եւ, ենթադրաբար, հայոց մկրտութեան արարողութեան ձեւաւորումից շատ առաջ, քանզի Գ. դարի երոսաղէմի Մակարիոս եպիսկոպոսն անձանօթ չէ քրիստոնէական ինքնութեան հիմնական ծիսակարգին այնպէս, ինչպէս այն նշում է հայոց եկեղեցում:

Մաշտոցը հրատարակութեան պատրաստողը նաեւ մեթոդաբանութեան դաս է տալիս հին ձեռագրերում պահպանուած որոշ ծիսական բնագրերի, Մաշտոցների եւ Ճաշոցների հրատարակութեան հարցում: Դրանց շարադրանքները չի կարելի խառնել, ինչպէս արել է Կոնիբիրը, աւելի ուշ շրջանի ձեռագրերի հետ, քանի որ դրանցից իւրաքանչիւրը ծիսակարգի պատմութեան որոշակի փուլ է ներկայացնում: Ամբողջութեամբ հրատարակուած՝ Վնտկ. 457 եւ ՄՄ 1001 նոյն դարաշրջանին պատկանող ձեռագրերի միջեւ եղած եւ վերը յիշատակուած տարբերութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս նշմարելու ծէսերի կատարման ասպարէզում այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող ազատութիւնը:

տարբերություններ, որոնք կարծես թէ վկայում են տեղական ծիսակարգերի գոյություն մասին: Դժբախտաբար երկու ձեռագրի շատ սեղմ յիշատակարաններն այս ենթագրության պատասխանը չեն տալիս:

Մէկ վերջին հարց: Չնայած երկու ձեռագրի միջև եղած աննշան տարբերություններին, գուցէ կարելի՞ էր եզրակացնել, որ երկու Մաշտոցների մի քանի կանոններ ծագում են երուսաղէմեան ծիսակարգից, ինչն այնքան զգալի է հայկական ճաշոցում եւ Շարակնոցներում: Սակայն նախկինում նկատուած մի քանի նմանություն դեռեւս բաւարար կռուան չեն նման կախման մասին խօսելու համար: Գ. Տէր-Վարդանեանի գերազանց հրատարակութեան՝ աւելի խորաքնին ընթերցանությունն ու ուսումնասիրությունը վստահաբար այլ հետեւությունների կյանգեցնեն: Այդժամ հայկական Մաշտոցը կներկայացնի ծիսական մի հին աղբիւր (սակայն սա ընդամէնը վարկած է), որը, քրիստոնէական եկեղեցիների վրայ շատ զօրաւոր ազդած՝ Սուրբ Քաղաքի ծիսակարգի հետ ունեցած իր կապերի շնորհիւ, միգուցէ հնարաւորութիւն կտայ լուսաբանելու Արեւելեան որոշ եկեղեցիների Ծիսարանների պատմությունը:

Աւարտում ենք՝ մէկ անգամ եւս մեր երախտագիտությունը յայտնելով պարոն Գէորգ Տէր-Վարդանեանին՝ մեզ աշխատանքի անփոխարինելի գործիք տրամադրելու համար: